

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ ЯК МОВНО-КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Стаття присвячена феномену українсько-польського культурного пограниччя. Розглянуто підґрунтя для появи спільних культурних явищ та міжкультурного діалогу. Запропоновано українсько-польське пограниччя розглядати як пограниччя культур, які взаємодіють та доповнюють одна одну, але фундаментальні національні цінності залишаються незмінними. Встановлено, що внаслідок українсько-польських мовних контактів виник південний периферійний діалект, наслідки впливу якого спостерігаємо у фонетичній і морфологічній системах польської літературної мови. Завдяки периферійному діалекту словниковий склад польської мови збагатився на лексичні запозичення з української мови.

Ключові слова: пограниччя, периферія, мала вітчизна, діалект.

The article is dedicated to the phenomenon of the Ukrainian-Polish cultural frontier. The reasons for the emergence of common cultural phenomena and an intercultural dialogue are also investigated. The notion of the Ukrainian-Polish frontier is defined as a frontier of cultures which interact and complement each other but basic national values remain unchanged. As a result of the Ukrainian-Polish language contact the new southern peripheral dialect has emerged. The consequences of its influence can be observed in phonetic and morphological systems of the literary Polish language. Owing to the peripheral dialect the Polish word-stock has been enlarged by borrowing words from the Ukrainian language.

Key words: frontier, periphery, place of birth, dialect.

Постановка проблеми. Питання співіснування та інтерференції культур, що було актуальним протягом багатьох століть, і досі

не втратило своєї значущості. Суспільно-політичні події минулого століття призвели до територіальних змін та міграції населення, що викликало нову хвилю наукових зацікавлень, в тому числі й гуманітарних наук. З метою аналізу суспільних явищ у післявоєнній Європі запропоновано використання терміну „зіткнення культур”. Це поняття постійно знаходило нове переосмислення в залежності від контекстів і етнічно-політичних ситуацій, набуваючи при цьому нових значень.

Щодо дослідження проблематики українсько-польського мовно-культурного пограниччя, то можна виділити кілька тенденцій і підходів: одні науковці звертаються до цієї тематики лише принагідно, звертаючи увагу на питання дослідження власної мови, літератури, культури, ігноруючи проблему взаємовпливу двох національно-культурних традицій, інші пропонують спеціальні схеми, за допомогою яких окремі явища зараховують до пограничних категорій. Нові підходи у вивченні дискурсу пограниччя пропонують Р. П. Радишевський [2], О. М. Сухомлинов [3], С. Козак [6], С. Ульях [8] тощо.

Мета статті – з’ясувати передумови міжкультурного українсько-польського діалогу, простежити виникнення південного периферійного діалекту та його вплив на польську літературну мову.

У ХХ ст. в польській науковій літературі набув значного поширення термін „креси” в географічному значенні і „Креси” в значенні історичному та аксіологічному, а також „література Кресів”, яка обіймає літературні явища, що поставали на території східного та південно-східного пограниччя Речі Посполитої Ягеллонів. Термін „креси” використовується також в історії польської мови і означає території поширення польщизни та її функціонування, на яких вона не мала етнічного підґрунтя, тобто нашарувалася на чужомовну українську і білорусько-литовську основу. З точки зору діалектології, східні Креси – це територія, розташована на схід від польсько-українського етнічно-мовного кордону [7, 4].

Як відомо, початково слово *креси* вжив Вінцент Поль у поемі-рапсодії „Могорт”, де оспівав лицарство захисників пограниччя. Як зазначає Р. П. Радишевський, термін *Креси* (як загальна назва

всіх польських земель, зокрема південних і західних) не відразу став загальноживаним, оскільки були спроби альтернативних дефініцій. Зокрема, паризький журнал польської діаспори та мистецького середовища „Культура” намагався популяризувати абревіатуру УЛБ (ULB): Україна (Ukraina) – Литва (Litwa) – Білорусь (Białoruś), що відображала б сутність культуротворчого процесу багатонаціональної та багатомовної Польщі, а також внесок української, білоруської та литовської культур у розвиток пограниччя. Чеслав Мілош вживав слово *Międzymorze* („міжмор’я”), розширюючи семантику до меж цілого європейського континенту і наголошуючи на ролі мосту, яку відіграло польсько-українське пограниччя на межі культур Середземномор’я та земель під візантійським впливом [2, 5].

Слово *креси* (польське *kresy*, з нім. *Kreis* – коло, границя, лінія [4, 266]) в старопольській мові означало низку сторожових веж, що тяглися степами від Дністра до Дніпра, і пов’язувалося переважно з Поділлям [5, 98–99]. Однак південно-східна країна Речі Посполитої постійно змінювалася. У XVI ст. Кресами називали Поділля й Україну, в XVII ст. ця назва стосувалася й території Дикого Поля. У міжвоєнний період офіційна назва „Східні креси” стосувалася заселених українцями, білорусами і литовцями Львівського, Тернопільського, Станіславського, Волинського, Поліського, Білостоцького, Віленського і Новгородського воєводств.

У нашому дослідженні ми використовуємо поняття *пограниччя* як повноцінний науковий термін і вважаємо, що українсько-польські Креси є типовим пограниччям, передусім мовно-культурним. С. Козак пише, що європейська чи середземноморська культура, в тому числі її візантійський варіант, що створювався на території від Кавказу на Сході до Сицилії і Венеції на Заході, не могла зводитись до національного рівня, обмежуючись ним, тому є етнокультурною мозаїкою, що репрезентує розмаїття думок і мов, плюралізм традицій і звичаїв, а передусім позначена інтелектуально-культурною відкритістю. Саме це є доказом пограничності прапочатків європейської цивілізації, польської та української культур, що формувалися шляхом взаємообміну цінностями із зовнішнім світом та від-

чували імпульси двох пограничних цивілізацій – грецько-візантійської та римсько-латинської [6, 113].

Підґрунтям для появи спільних культурних явищ українсько-польського пограниччя стало існування першої Речі Посполитої, а саме період від кінця XVI до початку XVIII ст. У XVI ст. польська держава (окрім приєднання етнічних українських територій) поєднала перед загрозою з боку Москви і Німеччини кілька народів: українців, білорусів, литовців, тим самим зосередила культурні традиції цих народів, зробила джерелом своєї сили і живучості.

Семантичні зміни терміна *пограниччя* виникають унаслідок геополітичних перетворень та історичних подій. Після підписання Люблінської унії 1569 р., коли Польща стала офіційно багатонаціональною державою, прикордонні землі набувають значення своєрідного бастиону проти турецько-татарської загрози для захисту не тільки своєї землі, а й віри та культури. Поведінка простих українських мешканців, які відстоюють свої зруйновані оселі, набуває героїчного характеру. На допомогу у боротьбі зі східним ворогом на пограниччя відправляють польських шляхтичів, які отримують як винагороду землі, що на них будуються оборонні фортеці та замки. У зв'язку з цим тогочасна література створила культ лицаря, який боронить край та християнську віру від східної загрози. Героями ставали і поляки, і українські шляхтичі та запорозькі козаки.

Р. П. Радишевський пише, що у період після Люблінської унії ідеологічною площиною, яка об'єднувала в культурному вимірі багатонаціональний організм Речі Посполитої, став сарматизм, який підкреслював спільний родовід її громадян і будував на цій підставі патріотичні цінності. Вже ніхто не заперечує, що сарматська формація постала на „складному культурному стику”, де домінувала польська культура, але й внесок до сарматизму української культури також не можна недооцінювати [2, 8].

Українсько-польське пограниччя, сформоване історико-геополітичними чинниками, з часом набуває культурної та мовної специфіки. Безумовно, дійсність пограниччя впливала на формування колективної свідомості поляків „коронної” Польщі та пограничних територій. Міфи, легенди, утопії, архетипи пограниччя, незалежно

від семантичних нюансів, будучи специфічними проявами колективної свідомості, визначали напрям і склад мислення цілих поколінь і ставали чи не найважливішим аргументом в одвічному дискурсі про польську екзистенцію на Кресах. Дж. Бірлайн вважав, що перелічені поняття створюють основу для утворення держави і забезпечують повноваження уряду, об'єднуючи усіх громадян за допомогою символізму [1, 161]. Тривалі явища та процеси взаємопроникнення або різних форм зіткнення культур впливають на формування певного типу особистості з властивою їй специфічною пограничною свідомістю. Спільнота, що формувалася в умовах пограниччя, в культурологічному значенні була носієм цілої низки універсальних цінностей. Серед них С. Ульяш [8, 51–53] виділяє декілька найголовніших.

1. Поліморфічність, тобто різнорідність єдиної слов'янської історичної спільноти. Світ європейського Сходу вирізнявся двомовністю (у фізичному і культурному сенсі) та потенційною наявністю людей із подвійною культурною ідентичністю, тобто таких, які вільно почували себе в межах двох або трьох культур.

2. Культурний федералізм, тобто діалог культур і відкритість до впливів. Обґрунтуванням цього явища є ідея відповідальності та толерантності одних щодо інших, своєрідного побратимства.

3. Значення індивідуальної та національної ідентичності. Саме на пограничних землях, де зв'язок із центром був послаблений, відбувалося постійне зіставлення з іншими етнічними групами, тобто *ми – інші* (С. Ульяш пропонує менш емоційний термін *інший*, а не *чужий*). Усе це породило специфічну діалектику пограничної спільноти та індивідуальності.

4. Амбівалентність східного пограниччя, сфери маргінальної, але й зони потенційного проникнення, що проявляється у сприйнятті рубежів як територій, які перебували під постійною загрозою.

5. Цінність „малої”, або „приватної” (особистої) вітчизни. Такими вітчизнами були: Полісся, Волинь, Гуцульщина, Україна, Галичина. Вони є символічними знаками значно ширших культурних процесів. Людина, особистість сумує не за державою, а за „органічною” та „близькою серцю” вітчизною. Усвідомлення „приватної”

вітчизни сприяє поглибленню значення загальнонаціональних цінностей. Пограниччя було колыскою для таких співців рідного краю, як А. Мальчевський, С. Гоцинський, Ю. Б. Залеський, З. Фіш, М. Грабовський, Ю. Словацький, Т. Заборовський, Л. Е. Венгліньський та інші.

6. Образним утіленням згаданих вище цінностей є дім, родина, міжлюдські взаємини, а також природа та краєвиди, що були фоном історії, формою пам'яті культури. Часто вживані в літературі пограниччя описи річок, озер, курганів, долин, пуш, ярів, степів, доріг, трактів, садів і парків не були сліпим відбиттям реальної дійсності, натомість виконували функцію художнього коду, в якому містилася інформація про історію пограничних територій і „приватної” вітчизни. Географічний простір та історичний час трансформуються в часопростір (хронотоп), що піддається сакралізації, й таким чином розкривається прихована глибока важливість рідної землі. Екскурс до „малої” вітчизни набуває ширшого сенсу і ознак „подорожі” до витоків, де беруть початок як польські цінності та символи, так і польські вади.

7. Концентрація мистецтва як вияв пошуку витоків. Креси стають не тільки місцем пам'яті та історичним простором – вони також перебувають у центрі літературної пам'яті й художнього простору, де проявляються різноманітні концепції вираження правди про людину, природу та світ.

8. Культуротворчий характер усвідомлення знищення польської екзистенції на пограниччі. Творча думка митців пограниччя розвивалася паралельно з постійним відчуттям “кінця”, що сприяло творчому визволенню та підвищенню естетичного рівня.

9. Європейські ознаки простору пограниччя є невід'ємним елементом свідомості його мешканців. Це проявляється незалежно від іншої візії пограниччя як місця зіткнення націй, культур і релігій. Слід пам'ятати про історичні факти, що сприяли посиленню згаданих ознак, а саме – про цивілізаційно-культурні та релігійні експерименти, спроби поєднати Схід і Захід, зокрема церковні унії.

Як бачимо, до однієї з головних рис С. Уляш відносить поліморфічність. Пограниччя представляло багато народностей, а звідси

виникає полілінгвізм, різноманітність культур і віровизнання, що трансформується в особливий культурний феномен. Офіційною мовою на цих землях стає польська мова, яка швидко поширюється в урядовій, торгівельній сфері, а також у літературі. Швидкий розвиток міст призводить до значного культурного і освітнього розвитку. Під кінець XIV ст. у багатьох містах виникають парафіяльні польські школи, а в XVI та XVII ст. – єзуїтські колеґіуми в Ярославлі і Львові. У 1772 р. функціонувало близько 80 друкарень. Участь пограниччя в розвитку польської культури проявляється згодом у літературній творчості. Протягом XVI ст. лише Червона Русь дала близько 60 письменників, що на той час становило 11 % від загальної кількості польських письменників [7, 10].

Серед письменників XIV ст., життєвий і творчий шлях яких пов'язаний із пограниччям, слід виділити Я. Гербурга, С. Ожеховського, М. Рея, Б. Гербеста, М. Семп-Сажинського, Я. Замойського, Ш. Шимоновича, XVII ст. – братів Зіморовичів, С. Любомирського, К. Твардовського, Ш. Жебровського, XVIII ст. – Я. Яблоновського, Ф. Карпінського, І. Красицького, С. Лещинського. Червона Русь відіграла активну роль у формуванні польської культури до другої половини XVIII ст. Культурна активність спостерігається згодом у XIX ст. в час відродження Галичини і Львова як західного осередку наукової творчості, освіти і культури. В цей час на особливу увагу заслуговує виникнення в польській літературі „української школи”, творчість представників якої й надалі викликає наукове зацікавлення.

Незважаючи на динамічний розвиток української мови і культури того часу, польська мова залишалася другою як мова офіційних контактів. Переломними моментами для польської мови та культури стають поділи Польщі. Після зміни кордонів і сфер впливу атмосфера постійного „зіткнення” культур з часом переростає у міжкультурний діалог. Функції культурного центру переймає пограниччя в широкому розумінні, де характерним явищем є взаємне проникнення групової свідомості різних середовищ і культур. Після подій 1939 року відбувається поступовий занепад спільних культурних і мовних явищ на базі польшизми. Щодо початків мов-

них контактів між поляками та українцями на пограниччі, то можна припустити, що ці народи в різних ситуаціях, офіційних і неофіційних, розмовляли між собою мовами, які мали багато подібного. Тобто поляки адаптували свою мову до української, а українці намагалися користуватися польською мовою, яка мала вищий на той час статус. Після зіткнення двох мовних систем виникає т.зв. „третья мова”, яка містить риси обох мов. Зародженню нового діалекту, як і розвитку культури, літератури сприяла також свобода, яка мала більший вияв на периферії, ніж у центрі. Мова йде про виникнення південного польського периферійного (кресового) діалекту (польською термінологією *polszczyzna kresowa*). Механізм його появи подає З. Курцова [7, 29]. Оскільки на пограничних землях була поширена саме літературна польська мова, вона й становить польський суперстрат. Польський периферійний діалект, утворений на українському субстраті з суперстрату польської літературної мови, має риси „культурних” діалектів, але відрізняється від етнічних „культурних” діалектів, оскільки не знаходить підтримки в автохтонних польських говірках.

Географічна віддаленість південного польського периферійного діалекту створила певну ізоляцію від центру, звідки переважно беруть початок мовні тенденції, і сприяла архаїзації польських говірок щодо літературної мови. Південний периферійний діалект функціонує і змінюється згідно з тенденціями загальної польської літературної мови, однак зазнає україномовних впливів, що сприяє утворенню мовних інновацій. Отже, польські говірки цього діалекту гетерогенні, для них характерна архаїчність, значна кількість українських запозичень і власні новотвори. Ці риси засвідчуються у всіх системах: фонетичній, морфологічній, лексичній і синтаксичній. Переважання українських чи польських рис залежить від позамовних чинників: від чисельності населення, престижу мов тощо.

На особливу увагу заслуговує питання, чи мав варіант польської мови, який сформувався на пограниччі, зворотний вплив на розвиток літературної загальнопольської мови. Південний периферійний діалект займав значну територію Речі Посполитої, окрім того,

це була мова визначних письменників, релігійних та освітніх діячів, а також заможних родин, які відігравали помітну роль у суспільно-політичному житті країни: Радзивилів, Вишневецьких, Собеських, Чарторійських, Замоївських тощо. Варто теж наголосити, що нові території були активними в культурному житті краю. Спираючись на дослідження істориків польської мови К. Нітша, Т. Лер-Сплавінського, З. Штібера, З. Курцова робить висновок, що польська мова пограниччя здійснила значний вплив на літературну польську мову, оскільки наслідки цього ми спостерігаємо у фонетичній і морфологічній системах. Вона пришвидшила внутрішні тенденції розвитку мови: занепад мазуриння, звужених голосних, розвиток *rż* в *ż*, сприяла занепаду форм минулого часу і умовного способу на *ch*, енклітичних форм *do cię* або запровадженню форм українського походження: *wisznia*. Через неї впроваджено значну кількість українських афіксів: *-icz, -owicz, -ajło, prze-* тощо. Завдяки південному периферійному діалекту до польської мови проникла значна кількість запозичень з української мови, а також орієнталізмів: *burzan, chata, futor, czajka, hałas, halastra, horodyszczce, hospodyn, hramota, hreczka, hultaj, kobza, kurchan, kureń, nahajka, oczeret, sahadak* [7, 58–60].

Висновки. Українсько-польське культурне пограниччя є специфічним феноменом, культурною категорією, яка проявляється у символічному, сублімованому просторі та означає певний стан свідомості, тип чуттєвості та уявлень, інакше кажучи, має своєрідне світосприйняття. Багатокультурність пограниччя змушує до врахування багатьох факторів, у тому числі мовного аспекту. Лише після врахування взаємодії та взаємозалежності цих явищ стає можливим визначити локальну ідентичність представників пограниччя. Внаслідок польсько-українських мовних контактів на терені України сформувався різновид загальнопольської мови – південний периферійний (кресовий) діалект, який відіграв значну роль у збагаченні польської літературної мови українськими елементами, а також підтримував тенденції, що розвивалися у внутрішній системі польської літературної мови. Особливе зацікавлення майбутніх на-

укових розвідок викликає зворотній вплив українсько-польських периферійних говірок на українську літературну мову.

Література

1. Бирлайн Д. Ф. Параллельная мифология [Текст] / Д. Ф. Бирлайн [Пер. з англ.]. – Москва : Крон-пресс, 1997. – 336 с.
2. Радишевський Р. П. „Українська” та „польська” школи в літературі українсько-польського пограниччя // Київські полоністичні студії : Зб. наук. праць / Укл. Ростислав Радишевський [відп. ред.] та ін. – Київ, 2005. – Т. VII. – С. 7–30.
3. Сухомлинов О. М. Культурні пограниччя: Новий погляд на стару проблему [Текст] / О. М. Сухомлинов. – Донецьк : ТОВ „Юго-Восток, Лтд”, 2008. – 212 с.
4. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Warszawa : Wiedza powszechna, 1970. – 805 s.
5. Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana : w 4 t. T. 3 / Z. Gloger. – Warszawa : [б.в.], 1972.
6. Kozak S. Chrystianizacja Rusi-Ukrainy a dziedzictwo cyrylo-metodiańskie / S. Kozak // Teologia i kultura duchowa Starej Rusi [red. W. Hryniwicz, J. S. Gajek]. – Lublin, 1993. – S. 105–127.
7. Kurzowa Z. O mowie polaków na kresach wschodnich / Z. Kurzowa. – Kraków : Wydawnictwo „Nauka dla wszystkich”, 1993. – 62 s.
8. Uliasz S. Literatura Kresów – kresy literatury: fenomen Kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego / S. Uliasz. – Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1994. – 245 s.